

ИСТОРИОГРАФИЈА
Historiography

**ШТА СЕ ДОГАЂА КАДА СЕ ИСТОРИЧАРИ
ЗАПИТАЈУ „ШТА БИ БИЛО, ...?“**
**Методологија „контрачињеничне“ или „виртуелне“
историје**

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је пружен осврт на методологију „алтернативне“ или „виртуелне“ историје присутну у одређеном делу светске историографије. Предности и мане овог методолошког правца су несразмерне, али су радови написани у оквиру овог методолошког приступа ипак добијали и добијају место на страницама реномираних светских историјских часописа. Противници „виртуелне“ историје сматрају да радови који немају тежину правих доказа – историјских чињеница тешко могу да се претворе у научни рад из једног штива за разоноду.

Кључне речи: алтернативна историја, виртуелна историја, моделирање историјског процеса, научна методологија

Историја није само збир знања о догађајима који су се десили у прошлости. Историја јесте и покушај да се ти догађаји повежу у заједничку конструкцију, у неки редослед. Историчар, без обзира на то да ли је тога свестан или није, мора да има у виду одређену, бар примарну и најопштију конструкцију (која не мора обавезно да прерасте у концепцију) повезивања чињеница јер она је истински неопходна у раду историчара. Неопходна је пре свега због рада самог историчара јер му даје редослед у одабиру чињеница које описује, даје му смернице за даљи рад у потрази за чињеницама и најзад обликује његов рад. С друге стране ова конструкција има још једну осо-

бину – могућност да послужи као основ за издвајање одређених закономерности или историјских закона који „одређују“ фактички ток историјских збивања. Уопште, идеја да историјски процес може да има одређене унутрашње законе и крајњи циљ потиче још из старогрчке филозофије, а касније је била развијана и у средњовековној хришћанској филозофији. Наравно да је врховни и једини закон развоја у овим системима била Божја воља. Због тога су у радовима тадашњих „чувара историјске свести“, летописаца и хроничара, највећу пажњу привлачили подвизи/греси (односно позитивни и негативни екстреми понашања човека према Богу) и несреће/чудеса (односно позитивни и негативни екстреми понашања Бога према човеку). Ако је постојала нека врховна воља која је управљала историјом тада је она морала да има неки дефинитивни циљ, што је пружило историчарима један телеолошки поглед на свет.¹

Касније је у 18. и 19. веку идеја телеолошког развоја добила нови изглед. За ово није био толико заслужан пад верског осећања код научника (до кога чак није ни дошло), колико развој природних наука, од којих је већина имала свој унутрашњи систем. Било је апсолутно логично потражити унутрашњи систем и у самој историји. Ови нови системи су се разликовали од претходног телеолошког система не само по томе што је покушавано да се у основу развоја историје поставе одређени закони, нека „виша воља“, већ и по томе што је окренуто наглавачке античко и средњовековно схватање историјске динамике, стварајући идеју о напретку.²

Развој морала је био само први од тих базичних принципа које су историчари „пронашли“ у основи историјских дешавања. Још један принцип који би лежао у основи историје могла би, према мишљењу неких историчара и филозофа 19. века, бити раса.³ Најзад најизграђенији концепт линераног и стадијалног развојног система се појављује настанком марксистичке идеологије. Ова идеологија је сматрала развој „производних снага“ и „производних односа“ кључем за схватање свих историјских токова. Радови Лењина и Покровског су сигурно имали најзначајнији до-

¹ Морамо да признамо да је телеолошки поглед на историјске процесе старији од теорије греха и награде, као и хришћанства уопште. Телеологија (грч. *τέλειος*, „сврха“ + *λογία*) као онтолошко схватање света појављује се још у теорији „светске душе“ у космологији Платона и у теорији „ванкогнитивне сврхисходности“ Аристотела.

² Старогрчко а поготово хришћанско схватање историје је подразумевало да се историјски пут креће у правцу регреса – „погоршавања“ ситуације и глобалне катастрофе као краја историје. Иначе ово схватање је уопште типично за велики број религија које кажу да се свет који је некада био леп (златни век код Грка или живот у рају у Библији) креће према катастрофи – библијском Армагедону или скандинавском Рагнароку, последњој бици побуњених демона против божанске истине. И у контексту проучавања историје људског света није толико битно да ће добра страна победити колико је кључно да ће стари свет нестати. С друге стране нови историјски системи су подразумевали не регрес већ прогрес (позитивни развој) као основу цивилизације.

³ Ово је изузетно шематизован нацрт који сигурно може да се допуни и прошири.

принос развоју марксистичке историографије, али ипак кључни значај за формирање марксистичких погледа на улогу појединца у историји су имали радови Плеханова. Због своје везаности за историјски детерминизам, марксистичка идеологија је тежила томе да потпуно негира или да занемари улогу случајности или одлуке појединца у историјским дешавањима. Сажето, али веома језгровито овај начин размишљања је формулисао Георги Плеханов (1856–1918), утемељивач марксистичке идеологије у Русији.⁴

„Због одређене организације друштва могућност друштвеног утицаја јединки отвара врата за утицај на историјске судбине народа такозваних случајности... Случајност је нешто релативно. Она се појављује само у тачки укрштања неопходних процеса. Услед тога, и овде случајност никако не смета научном проучавању појава... На пример исто може да се каже о Робеспјеру. Предпоставимо да је он у својој странци представљао потпуно незамењиву снагу. Али није био у сваком случају једина снага. Ако би га случајни ударац цигле убио рецимо у јануару 1793. године, то његово место, сигурно, би заузео неко други, и мада би тај други и био значајно слабији од њега у свим погледима, догађаји би ипак кренули у истом правцу, као што су ишли за време Робеспјера...“⁵

У оквиру овог система марксистичка историографија се развијала неколико деценија тражећи свуда доказе историјског развоја производних односа и производних снага и погонске снаге историје – „класне борбе“. У исто доба западноевропска (и америчка) историографија развијала је (и увелико и до дан данас развија) талас историографије који је органски повезан са старим концептом који смо поменули као један од првих концепта историјског развоја – „развој морала“. Наравно да је у модернизованој варијанти средине 20. века (или неморалних деривација које су водиле пропасти друштва) ова историографија морала да добије нове форме. У другој половини 20. века овај систем подразумевао је потрагу за развојем других друштвено корисних вредности, чије је развијање и обележио прогрес – развојем људских права у форми пораста индивидуалне слободе која

⁴ Г. В. Плеханов, „К вопросу о роли личности в истории“, *Избранные философские произведения в 5 тт.*, Т. 2, Москва, 1956; G. Plehanov, *K pitanju o ulozi ličnosti u istoriji*, Beograd, Zagreb, 1947; G. Plekhanov, *The Role of the Individual in History*, University Press of the Pacific, 2003; или <http://www.marxists.org/archive/plekhanov/1898/xx/individual.html>. О самом Плеханову и његовој улози у формирању марксистичких погледа на историјски процес видети: М. Т. Иовчук, И. Н. Курбатова, *М. Плеханов*, 1977; М. Лифшиц, *Г. В. Плеханов. Очерк общественной деятельности и эстетических взглядов*, Москва, 1983; П. Г. Дейч, „Плеханов, Г. В. в России“, *Вопросы истории КПСС*, N 8, 1991.

⁵ Иако се Плеханов разочарао у револуцију, и крај свог живота провео ван граница „прве социјалистичке државе“, из ових његових ставова је било доста лако направити и пар практичних корака. Ако јединка не може да утиче на историју, онда је бесмислен индивидуални терор, уместо кога је потребна масовна ликвидација „штетних слојева и групација“. Ових пар корака је успешно урадио болшевички режим.

је подразумевала једнакост раса, полова, религија итд. Овај либерални историографски правац је подразумевао развој људског друштва као процес повећавања појединачних слобода и зато је у борби за индивидуалну слободу долазило до поништавања или девалвације колективних вредности: доминација верских, државних или породичних вредности се мењала под императивом индивидуалних права и слобода човека, права остваривања јединки као највреднијег и на тај начин потпуно заокруженог вредносног система. У овој борби индивидуализма против холизма, најзад, није могло да не дође до потпуног негирања спољашњег притиска историјских закона на појединца и до дефинитивног промовисања кључне улоге појединца у свим историјским процесима без обзира на ниво дешавања.

Преиспитивање и ревалоризација значаја „непроменљивих историјских закона“, поред осталог, може водити ка идеји о томе да случај и случајност уопште имају много већи значај у историји људског друштва него што је мислио Плеханов и његови следбеници. Истина се вероватно налази негде између потпуног индетерминизма и максималистичког детерминизма. У оваквим околностима популарност добија објашњење друштвених и социјалних појава једном математичком теоријом – теоријом хаоса, која описује понашање неких нелинеарних динамичких система који се под одређеним условима понашају на привидно непредвидљив начин услед своје компликованости и високе осетљивости на почетне услове (тзв. „лептиров ефекат“).⁶ Систем (односно историја појединих народа и чак човечанства у целини) има различити ниво осетљивости у различитим тренуцима и пролази понекад кроз одређене изражене тачке бифуркације (раздвајања), односно судбоносне тренутке. Издавањем и проучавањем ових тачака бифуркације бави се и „контрацињенична или виртуелна историја“.⁷

⁶ D. McCloskey, „History, differential equations and narrative problems“, *History & Theory*, №1, 1991; R. Roth, „Is History a Process? Nonlinearity, Revitalization Theory, and the Central Metaphor of Social Science History“, *Social Science History*, vol. 16, № 2, 1992; M. Schermer, „The Chaos of History: On a Chaotic Model That Represents the Role of Contingency and Necessity in Historical Sequences“, *Nonlinear Science Today*, Vol. 2, № 4, 1993; *Discussion in History and Theory*, № 1, 1995; P. Roth and T. A. Ryckman, „Chaos, Clio, and Scientific Illusions of Understanding“, G. Reisch „Scientism Without Tears: A Reply To Roth and Ryckman“, G. Reisch, „Chaos, History, And Narrative“, M. Schermer „Exorcising Laplace’s Demon: Chaos And Antichaos, History And Metahistory“ Е. Топольский, „Дискуссия о применении теории хаоса к истории“, *Исторические записки*, № 2, 1999; И. Пригожин, *Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы*, Ижевск, 1999; И. Пригожин, *От существующего к возникающему*, Москва, 2002; Л. И. Бородкин, „Бифуркации в процессах эволюции природы и общества: общее и особенное в оценке И. Пригожина“, *Информационный бюллетень ассоциации „История и компьютер“*, № 29, 2002.

⁷ Термин „контрацињенична“ и „виртуелна“ историја се користи у смислу историографског правца, а још један назив „алтернативна историја“ ређе се користи као научни термин и обично служи за назив књижевног правца код кога аутори сајнсфикшн књига покушавају да на уметнички начин дочарају могућност „алтернативног проласка кроз тачке бифуркације“. William Josep Collins, *Paths Not Taken: The Development, Structure, and Aesthetics*

Осетљивост система (односно могућност појединца или ограничене групе појединаца да видно промене историјски ток) је значајнија тамо где је улога појединца већа – у условима ратова, револуција и устанака, у великим привредним операцијама и у новим продорима научне мисли.

Контрачињенична историја поставља питање које је скоро сваки историчар бар несвесно постављао пред себе: „шта би било да нека чињеница која се (срећом или несрећом) десила није имала исти облик (односно да се уопште није догодила)?“. Тренутак (не)дешавања неке историјске чињенице контрачињенична историја назива тачком бифуркације. У избору тачке бифуркације погодне за анализу историчар који је прихватио контраверзну методологију „контрачињеничне историје“ обично тражи минималну (и најближу реалном току догађаја) промену која би донела максималне промене целокупног тока историје. Проналажење тачака бифуркације резултира у покушају екстраполације (замишљене пројекције) историјског процеса од тренутка промењеног почетног услова. Дубока и утемељена знања о реалном току историје, као и шири увид у глобална историјска дешавања у целом свету помажу у изградњи веродостојне екстраполације историчару који се прихвата ове компликоване методе. Рад написан у оквиру овог методолошког приступа садржи изузетно атрактивну (чак можда и спектакуларну) екстраполацију – развојну линију историјског процеса која се није остварила.

Почетак контрачињеничне или виртуелне историје лежи у постмодернистичком приступу историографији 60-их и 70-их година прошлог века, иако су се прави представници овог правца појавили тек у последњој деценији минулог столећа. Претходник овог методолошког правца је био Роберт Фогел, амерички историчар и економиста, који је добио Нобелову награду.⁸ У својој књизи *Железнице и амерички економски раст: есеј из економетричке историје* (1964) Фогел је покушао да искористи квантитативне методе у анализи имагинарног модела привреде САД-а до 1890. без масовне изградње железничких пруга, долазећи до закључка да, супротно мишљењу претходних генерација историчара, тренд масовне изградње железница у САД-у није имао толико судбоносан значај као што се то раније

of the Alternative History, University of California at Davis, 1990; Edgar Vernon, McKnight, Jr., *Alternative History: The Development of a Literary Genre*, University of North Carolina at Chapel Hill, 1994; Nicholas Gevers, *Mirrors of the Past: Versions of History in Science Fiction and Fantasy*, University of Cape Town, 1997; Karen Hellekson, *The Alternate History: Refiguring Historical Time*, Kent State University Press, 2001; Edgar L. Chapman and Carl B. Yoke (eds.), *Classic and Iconoclastic Alternate History Science Fiction*, Mellen, 2003.

⁸ Иако је ову награду Фогел добио за допринос развоју економске науке (1993), евидентно је да његови главни радови имају изузетан значај и за развој историјске науке, што се види из уже дефиниције његове наградне дипломе. Сетимо се да је први историчар који је добио Нобелову награду – Момзен – ову награду добио за књижевност (1902).

сматрало.⁹ Још једна веома контроверзна и провокативна књига овог аутора *Време на крсту* (1974),¹⁰ са нешто мањим нивоом метода екстраполирања, представља спектакуларан приступ ропству у САД-у. Фогел је заједно са С. Енгерманом дошао до закључка да је положај већине афроамеричких робова на југу САД-а био бољи него што је био живот бројних индустријских радника на Северу, јер су они морали да проведу мање времена у раду, имали су бољу исхрану и не толико тежак третман као што је представљала каснија историографија. Сигурно да Фогел нипошто није хтео да да позитивну оцену ропства. Његов рад у већој мери представља доказ да у укидању ропства на америчком југу није имала доминантан значај економска нерентабилност ропства (као што су тврдили марксисти) већ један вредносни приступ који је асполутно оправдано сагледавао ропство као један морално неприхватљив чин.

Деведесете су донеле праву помаму за виртуелном историјом. Једна од првих књига овог таласа је била студија *Вероватни светови: Могућност и разумевање у историји и друштвеним наукама* – рад Џ. Хоуторна, професора социологије на Универзитету у Кембрицу. Он је пружио три занимљиве алтернативе везане за развој европске уметности из доба ренесансе, за динамику развоја европског становништва услед (не)страдања од „црне смрти“ (куге и других болести) и најзад једну нову визију америчке стратегије у Корејском рату. Међутим, много битнији је студиозан и језгровит увод у ову студију. Аутор је по први пут покушао не само да емпиријски искористи методологију екстраполације могућег (али не оствареног) развоја ситуације већ и да утемељи идеју „научне вредности“ виртуелне историје.¹¹

Идеја комбиновања у једној књизи методологије и низа више-мање успешних практичних примера остваривања „виртуелне историје“ била је настављена у радовима Најла Фергусона, шкотског историчара (1964) који је постигао стрмоглаву каријеру професора историје на Кембрицу, Оксфорду и Харварду. Значајна је његова књига *Виртуална историја: алтернативе и контрчињенично*.¹² Фергусон је приредио волуминозни уводни текст (око 90 страна или једна петина те књиге), где је у детаљима образложио методологију „виртуелне историје“. Он негира идеје историјског прогреса и историјских закономерности. Сматра да догађаји и појединачни иступи индивидуа стварају ткиво историје, која може да се развија бољим или лошијим путем и по одређеног појединца и по читав народ или чак човечанство. Његов

⁹ Robert W. Fogel, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1964.

¹⁰ Robert William Fogel and Stanley L. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, Boston: Little, Brown and Company, 1974.

¹¹ Hawthorn G. Plausible, *Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences*, Cambridge. 1991.

¹² *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, London, 1997. Ова књига је доживела неколико издања у наредним годинама.

рад је допуњен са неколико практичних поглавља која су написали његови истомишљеници из редова професионалних историчара одлучни да се опробају у новој методологији екстраполације вероватних, али неостварених могућности: Енглеска без Кромвела (шта би било да је Чарлс I избегао Енглеску револуцију), Британска Америка (свет без Америчке револуције), Британска Ирска (да је Хомрул уведен 1912), Кајзерова Европска унија (шта би било да Енглеска није ушла у Први светски рат 1914), Хитлерова Енглеска (шта би било да су Немци прешли Ламанш 1940), Нацистичка Европа (шта би било да су Немци победили СССР), Стаљинов Рат и мир (шта да хладни рат није избио), Камелот се наставља (Кенеди који је преживео атентат), 1989. без Горбачова (комунизам је преживео у СССР-у).

Већина ових закључака пре рађа дискусију него што може да убеди. То је заправо та очигледна мана на коју су обраћали пажњу истакнути критичари „алтернативне историје“. Довољно је само набројати увредљиве дефиниције које су биле изношене на рачун контрачињеничне историје: „игра речи“ („parlour game“ – Е. Кар), „историјско ђубре“ („Geschichtswissenschaft“ – Е. Томпсон), „философирање у фотељи“ („armchair philosophy“ – К. Вилкс).¹³ Ништа мање смртоносна за „контрачињеничну историју“ је популарност „конструисања историјске реалности“ код неких жељних реванша историчара. Ово је добро изразио Е. Кар у својим меморијалним предавањима одржаним још почетком 1961. у Кембриџу. „Код група или земаља које се налазе на дну а не на врху историјских догађаја, теорије које истичу улогу шансе или случаја у историји увек ће да превагну. Поглед на испит као на лутрију увек ће бити популаран код оних који су били рангирани као трећеразредни“.¹⁴

Ма како било, Фергусонова књига је имала изузетну покривеност различитим (позитивним и негативним) приказима.¹⁵ Идеје које су у згуснутом облику представљене у практичним радовима из ове књиге уродиле су плодом јер су значајно повећале пажњу светских истраживачких центара према овој теми.¹⁶ Дошло је и до покушаја да се резултати зборника проши-

¹³ Е. Н. Carr, *What is History?*, London, 1961; Е. Р. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London, 1978; К. V. Wilkes, „Is consciousness important?“, *British Journal for the Philosophy of Science*, 35, 1984; К. V. Wilkes, „Yishi, duo, us and consciousness“, *Consciousness in Contemporary Science*, Oxford, 1988; К. V. Wilkes, „Losing consciousness“, *Conscious Experience*, Paderborn, 1995.

¹⁴ Е. Н. Carr, *What is History?*, London, 1961.

¹⁵ P. J. Waller, *The English Historical Review*, Vol. 113, No. 452, (Jun, 1998); A. Tucker, *History and Theory*, Vol. 38, No. 2, (May, 1999); D. Showalter, *The Journal of Military History*, Vol. 64, No. 3, (Jul, 2000); J. Sheehan, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No. 4, (Dec., 2000); D. McMahon, *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 31, No. 3, (Winter, 2001); W. McDougall, *The American Historical Review*, Vol. 105, No. 5, (Dec., 2000); S. Carruthers, *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944–), Vol. 73, No. 4, (Oct., 1997).

¹⁶ Крајем 90-их и почетком 21. века конференције и семинари везани за „контрачињеничну историју“ прошли су у широком таласу од универзитета Луцерна и Берлина до Охаја и чак

ре у посебним монографијама. Вероватно најбољи пример овога је каснија монографија Фергусона *Несрећа рата*, која се бави детаљним сагледавањем негативних последица уласка Британије у Први светски рат.¹⁷ У исто доба дошло је до праве поплаве радова базираних на методологији „виртуелне историје“.¹⁸ Реномирани научни часописи су се обогатили дискусијама о значају и доприносу „контрацињеничне историје“.¹⁹

Ипак, ма које аргументе да су износили заштитници идеја изнесених у Фергусоновом зборнику и његови следбеници мора да се истакне да су радови из домена „контрацињеничне историје“ или „витуелне историје“ написани тако да по својој природи могу да привуку широке кругове читалачке публике и гарантовано да изазову (негативну или позитивну) реакцију бројних историчара. Иако декларисани циљ „контрацињеничних истраживања“ није у пружању колегама и широј јавности занимљивог штива, ауторима овог правца једва успева да се отргну од спекулативних трендова. Њихова настојања да привуку пажњу на одређене судбоносне догађаје у прошлости и ревалоризацију поступака учесника дешавања тек покушавају да се свртају у модерни историографски приступ – пре-испитивање митова и истицање релативности одређених историјских постигнућа која су омиљена традиционалној историографији. Могло би се рећи да контрацињенична историја представља интересантну али компликовану и скоро потпуно научно бескорисну методологију. Упркос томе што је потребно веома много знања и вештине логичког мишљења, као и истраживачке храбрости за такву врсту рада, он се тешко може претворити у научни доказ, већ остаје занимљиво и интригантно штиво за разоноду јер нема тежину правог историјског доказа.

Москве. Најзначајнији методолошки допринос (видљив у бројним публикацијама) је имала конференција одржана на Принстонском универзитету у марту 2001. „What If? Counterfactualism and Early American History“.

¹⁷ Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I*, New York, 1998.

¹⁸ Бројни зборници радова које су уређивали Robert Cowley (серија зборника „виртуелне историје“ *What If?* започета 1999) и Peter G. Tsouras (серија зборника *The Alternative History of ...* започета 2001). За сада се на српском језику појавила само једна књига ове врсте и то превод једног од зборника Роберта Каулија. *Šta bi bilo da je...?: najugledniji svetski vojni istoričari zamišljaju šta je moglo da se dogodi*, priredio Robert Kauli, Beograd, 2005.

¹⁹ Видети аргументе против (G. Rosenfeld, „Why Do We Ask What If? Reflections on the Function of Alternate History“, *History and Theory*, Vol. 41, No. 4 (Dec., 2002); R. Hassig, „Counterfactuals and Revisionism in Historical Explanation“, *Anthropological Theory*, 1 (1), 2001) и за (M. Bunzl, „Counterfactual History: A User’s Guide“, *American Historical Review*, Vol. 109, Jun 2004; R. Lebow, „Counterfactual Thought Experiments: A Necessary Research Tool“, *The History Teacher*, Vol. 40, Feb 2007).

Summary

Do historians have a right to ask themselves „what if...?“ Methodology of counterfactual or virtual history

Key words: *alternative history, virtual history, counterfactual history, modeling of historical process, methodology of science*

The article depicts the methodology of so-called alternative, counterfactual or virtual history. Modern historians disappointed in the idea of a strictly determinate historical process, have realized a role of an accidental event in history. Idea of an accidental from one side and an idea of modeling from another brought to life numerous counterfactual studies. Scientist still approaches counterfactual reasoning with skepticism, and they do so with good reason.